

ISTRA U NARODNOOSLOBODILAČKOM RATU

U razmaku od četvrt veka mogu se celovitije i objektivnije sagledati osnovne karakteristike i suština oslobodilačke borbe naroda Istre, a posebno smisao sveopćeg septembarskog ustanka 1943. godine i odluke koje su u njemu donete.

Primerno jedinstvo i samoodricanje, žrtve i heroizam, a iznad svega izuzetne moralne vrednosti koje je narod Istre ispoljio tokom oslobodilačkog rata, kao i u revolucionarnim borbama pre toga, mogu u savremenim uslovima, na specifičan način, da posluže kao poruka, podstrek i putokaz u daljem ekonomskom i opštedruštvenom razvoju istarskog poluotoka i u otvaranju sve širih prostora socijalističkim samoupravljačkim odnosima.

Da bi se što bolje i potpunije shvatili događaji i tok oslobodilačkog rata od 1941. do 1945. godine, u kojem je narod Istre učestvovao svim svojim raspoloživim snagama, neophodno je, pored općeg i zajedničkog sa NOB svih naroda Jugoslavije, sagledati i sve one značajne entičko-geografske, ekonomsko-političke i istorijske specifičnosti i originalnosti koje su na tom teritoriju dolazile često do izražaja, da bi čitavom oslobodilačkom pokretu utisnule svoj pečat.

Teritorij Istre, kao i čitave Julijske krajine, istoričari su često nazivali raskršćem Evrope, na kojem se tokom stoleća sretalo stanovništvo romanskog, slavenskog i germanskog porekla. Istovremeno su istoričari taj teritorij smatrali izuzetno značajnim u strategijskom pogledu i nazivali ga: „Istočna vrata”, „Alpska vrata” ili „vrata Evrope”, kroz koja se brzo i sa najmanje teškoća, sa severa i sredine Evrope kretalo ka toplim morima Mediterana — i obratno.

Koridor Postojne, koji spaja Alpe sa Dinarskim planinskim masivom, predstavljao je tokom mnogih burnih stoljeća najprikladniji ulaz u Podunavlje i Evropu. Tako se istarski poluotok našao na spoju Mediterana, Srednje Evrope i Balkanskog područja. Zbog takove izuzetno značajne geografsko-strategijske pozicije Istrom i okolnim područjima prohujale su u prošlosti vojske mnogih imperija i sukobljavali se interesi suparničkih sila. Odlazili su stari i dolazili novi upravljači. Ostajao je narod, često bespomoćan u svojoj borbi za opstanak.

U ovom stoleću izvršena je ponovo jedna takva smena. Austro-ugarsku dominaciju zamenila je talijanska okupacija i fašistički teror. Rapalskim ugovorom 12. novembra 1920. godine pogaženo je pravo na samoopredeljenje naroda Istre, a narodima Jugoslavije nanescna istorijska nepravda.

Hrvati i Slovenci u Istri i Slov. primorju našli su se pod udarom nezapamćenog fašističkog terora. Ni sa jednom narodnosti u Evropi nije se tako nasilno postupalo kao sa 500.000 Hrvata i Slovenaca koji su Rapalskim ugovorom ostali unutar granica imperijalističke Italije. Njihov jezik, zabranjen kraljevim dekretom od 15. oktobra 1925. godine, bio je za kratko vreme istisnut iz državnih ureda, sudova, opština, škola pa čak i same crkve. Uništene su slovenačke i hrvatske privredne i prosvetne ustanove — sve do poslednje. Zabranjena je pesma na maternjem jeziku, ukinute hrvatske i slovenačke novine. Paljeni su narodni domovi u Trstu, Puli i drugde, koji su bili značajni nosioci nacionalne kulture. Bilo je zabranjeno davanje deci slavenskih imena, a hrvatskim i slovenačkim porodicama nasilno su menjana prezimena. Ne samo živima već i mrtvima — na grobovima.

Ovo pravo mučeništvo slavenskog stanovništva, koje je trajalo više od četvrt veka, izazvalo je revolt i osude u mnogim zemljama Evrope, a sa raznih međunarodnih skupova upućivani su protesti Ligi naroda sa zahtevima da se sa takvim terorom prestane. Ali iz poznatih razloga, Liga naroda ostala je neefikasna pred rastućom opasnošću fašizma.

Potrebno je, svakako, istaći da talijanske vlasti i njene isturene fašističke legije nisu napade uperile samo na Hrvate i Slovence u Istri i ostalim delovima Julijske krajine već su se nepoštedno okomile i na znatan deo stanovništva talijanske narodnosti, u prvom redu na talijansko radništvo u Trstu, Puli, Rijeci, Rovinju, Vodnjanu i drugim mestima.

U zajedničkoj borbi protiv nametnute talijanske okupacije i fašističkog terora radni narod Istre i Slov. primorja, Hrvati, Slovenci i Talijani, kao i radnici drugih narodnosti koji su u to vreme u manjim skupinama živeli u pojedinim gradovima Julijske krajine — Česi, Slovaci, Poljaci, Mađari i Austrijanci — ispisali su svetle stranice internacionalne radničke solidarnosti u borbi za nacionalna prava Hrvata i Slovenaca i socijalnu pravdu svih narodnosti istarskog i slovensko-primorskog područja.

Socijalistički pokret je u to vreme postigao u Istri značajnu afirmaciju.¹ Radnička društva i savezi, zadržne organizacije i organi Socijalističke i Socijaldemokratske stranke razvijali su sve širu delatnost, koja je prve početke zabeležila još u prošlom veku.

Treba takođe istaći da se u to vreme i sekcija Socijalističke partije Dalmacije i Istre odlučno zalagala za jedinstvo hrvatskih i talijanskih masa u zajedničkoj borbi protiv klasnog neprijatelja. Na

¹ Jedna od najsposobnijih ličnosti socijalističkog pokreta Istre bila je u to vreme labinska učiteljica talijanske narodnosti Đuzepina Martinuci (Giuzepina Martinuzzi), koja je razvila veoma razgranatu aktivnost i vodila oštre rasprave i ideinu borbu sa neprijateljima slobode naroda Istre.

ovom području i Komunistička partija Italije je, od osnivanja na Kongresu u Livornu, 1921. god. u vrlo složenim i teškim uslovima posle I svetskog rata, vodila odlučnu borbu protiv fašizma i stajala na čelu snažnom revolucionarnom pokretu.²

Tako su polagani temelji dugoročne saradnje najnaprednijih snaga naroda istarskog područja, a reč bratstvo — „fratellanza” postala je najjače oružje radničkih i seljačkih masa Istre i čitave Julijske krajine u njihovoj klasnoj i nacionalnoj borbi.³

Radnička klasa Istre i Julijske krajine bila je i svesna da njena borba predstavlja sastavni deo revolucionarnog pokreta Evrope. Oktobarska revolucija je među njima snažno odjeknula. Radnici su znali da su njihovi drugovi u raznim krajevima Italije tada već zauzeli preko 300 fabrika. Do njih su dopirale vesti o revolucionarnom vrenju u Jugoslaviji i u drugim zemljama Evrope. Stoga radništvo u gradovima nastavlja sa upornom borbom, koja na pojedinim mestima prerasta u oružani ustanak.

Trećeg marta 1921. godine raški rudari, kojima se pridružuju i seljaci okolnih sela, podižu na Labinštini crvene zastave Labinske Republike. Uskoro su zaposeli čitav rudarski bazen. Skupština rudara postala je vrhovna vlast Republike, a Centralni rudarski savet njen izvršni organ. Crvena straža branila je bezbednost Republike i njen teritorij. Što je bilo od posebnog značaja, labinski su rudari uspostavili vlastitu samoupravljačku proizvodnju i iskopali pod svojom upravom za vreme trajanja Republike, njihove „Pariske komune”, 3.800 tona uglja.

Labinska je Republika po nacionalnom sastavu, po ostvarenjima i ciljevima bila duboko internacionalistička. Iako istorijski još nedovoljno obrađena, ona predstavlja veliku tekovinu i čvrstu spopnu radnih ljudi Italije i Jugoslavije, kao i radničkog pokreta Evrope.

Pred napadom daleko nadmoćnijih snaga talijanske vojske Labinska Republika je posle 36 dana slobode bila savladana. Pale su žrtve, nastupio je period progona i procesa. Ali su ostali labinski rudari, buntovni i nepokorni, da bi ih ponovo sreli u štrajkovima

² Samo u općini Rovinj partijska organizacija je 1922. godine brojala 648 članova. U redovima Komunističke partije Italije nalazili su svoje zajedničko borbeno mesto Talijani i Hrvati.

³ U velikom štrajku na Rijeci 1920. godine učestvovalo je preko deset hiljada radnika raznih narodnosti. Pulski proletarijat organizovao je generalni politički štrajk. Socijalisti Vodnjana u oružanom sukobu su karabinijskim snagama izgubili su 3 druga, sedam je teško ranjeno a 120 zatvoreno. Radnici Pule, predvođeni sindikalnom organizacijom, na čijem se čelu nalazio Josip Poduje, organizuju iste godine prvomajske demonstracije, u kojima učestvuju preko 15.000 ljudi. Pula doživljava svoj krvavi Prvi maj. Na takvo krvoproliće pulski proletarijat, potpomognut solidarnošću stanovništva Istre, odgovara ponovo generalnim štrajkom, koji traje 35 dana.

Trst je takođe zahvaćen masovnim demonstracijama i štrajkovima u kojima padaju žrtve. Izgoreli su narodni domovi u Trstu i Puli a fašistički odredi pale i demoliraju zgrade u kojima su smeštene redakcije radničkih listova »Il Lavoratore« u Trstu i »Il Proletario« u Puli. Uništavaju se središta sindikalnog pokreta u Trstu, Gorici, Izoli, Gradežu, Ogleju, Puli, Rijeci, Vodnjanu, Rovinju i u drugim mestima. Hapse se sindikalni rukovodioci, rukovodioci, komunisti i antifašisti bili oni Hrvati, Slovenci ili Talijani.

1922. godine, kao i kasnije na bojnim poljima Španije, a masovno u NOB-u.

Gotovo istovremeno sa Labinskom Republikom došlo je do masovnog ustanka seljaka Proštine u jugoistočnom delu Istre. Seljaci su organizovali straže i savete i uspostavljali vlast. Savladani su posle dvomesečnog otpora od nadmoćnijih snaga fašista i karabinijera. Šegotiči i druga sela su paljena, stotine je seljaka mučeno i odvedeno u zatvore, a mnogo ih je poginulo.

Zbog masovnog otpora naroda fašistički vlastodršci nisu mogli naći dovoljno slugu među stanovništvom Istre koje bi bile u stanju da osiguraju njihovu dominaciju. Zato prebacuju hiljade svojih sledbenika iz drugih krajeva Italije kako bi učvrstili fašistički aparat. Uspostavljaju razgranatu mrežu vojnih garnizona i ne biraju sredstva da bi slomili otpor naroda Istre i Slov. primorja, da bi izbrisali svaki trag postojanju Hrvata i Slovenaca, koji su sačinjavali većinu stanovništva tih područja, da bi uništili talijanske antifašiste i posejali jaz, mržnju i nepoverenje između ljudi raznih nacionalnosti. Teror je postojao sve jači i organizovaniji. U takvoj je situaciji 70 hiljada Hrvata i Slovenaca prebeglo u Jugoslaviju, a oko 30 hiljada emigrira u Južnu i Severnu Ameriku. Komunistička partija Italije stavljena je van zakona. Uslovi za njen ilegalan rad postajali su sve teži.⁴

Ali i u tim godinama, kad je svaka dalja borba izgledala iluzorna, stanovništvo Istre nastavlja otpor. Za vreme španskog građanskog rata masovno se prikuplja crvena pomoć, a preko trideset Istrana Hrvata i Talijana odlazi u Španiju. Omladinci Istre i Primorja stvorili su i tajnu organizaciju „TIGR” (Trst, Istra, Gorica i Rijeka), koja je borbom protiv fašizma skrenula pažnju svetske javnosti.⁵

Duga je lista nedela koje je talijanski fašizam izvršio nad stanovništvom Istre i čitave Julijske krajine.⁶ Ovi, kao i brojni drugi podaci govore o tome da se talijanski fašizam sa posebnom žestinom i brutalnošću okomio na stanovništvo Istre i čitave Julijske krajine.

⁴ Mnogi talijanski komunisti i antifašisti prebacuju se u Francusku, a neki od njih, kao istaknuti istarski revolucionar Andrea Benusi ilegalno stiže do Zagreba, gde zajedno sa drugom Titom učestvuje aktivno u radničkom pokretu i hrabro izdržavaju mučenja zagrebačke policije.

⁵ Član te organizacije Vladimir Gortan oružjem se odupro fašističkim izborima 1929. godine. Uхваćen od fašista, izveden je pred specijalni sud i osuđen na smrt streljanjem, a njegovi drugovi na duge godine robije. Godinu dana kasnije grupa omladinaca u Trstu izvršila je napad na redakciju fašističkog lista »Il Popolo di Trieste« zbog čega su Bidovec, Marušić, Valenčić i Miloš osuđeni na smrt, a ostali do trideset godina zatvora. Hiljade Istrana internirano je na Liparska ostrva, odakle se mnogi nikad nisu vratili.

⁶ Specijalni sud za zaštitu talijanske fašističke države osudio je od 1927 do 1943. godine 4.596 antifašista na 27.735 godina zatvora. Od njih 692 koji su bili iz Julijske krajine osuđeni su na 6.193 godine. Gotovo 25% ukupne robije bilo je izrečeno hrabrim borcima Julijske krajine, iako je njeno stanovništvo iznosilo svega 20% stanovništva tadašnje Italije.

Još su strašniji podaci o smrtnim presudama tog zloglasnog fašističkog suda. Među trideset i jednim streljanim antifašistom 24 je bilo iz Istre i Slov. primorja, 5 Hrvata i 19 Slovenaca.

Kada se sve te činjenice imaju u vidu, lako je shvatiti razloge zbog kojih je ogromna većina stanovništva Istre odlučno i jedinstveno prišla NOB i zašto je septembra 1943. sa takvom eruptivnom snagom kakva se retko sreća u istoriji izbio na površinu sveopći narodni ustanak, koji je bio mnogo ranije pripreman i organizovan. Nagli raspad jugoslavenske države i početne pobjede nacifašizma na frontovima u Evropi i Africi izazvali su u narodu Istre demoralizaciju širih razmera. Iz istarske perspektive saznanje da, posle više od dve decenije terora i odnarođavanja, talijanski fašizam ne samo da nije zadobio udarce već je trijumfalno napredovao i čak okupirao druge predele Jugoslavije — delovalo je mračno i kobno.

Stvaranje Paveličeve NDH i Nedićeve Srbije, podela preostalih delova Jugoslavije između hitlerovske Nemačke i njenih satelita Bugarske, Mađarske i Albanije, gotovo je ličilo na tragičan finale koji sahranjuje i poslednje nade. Uz to su u samoj Istri postojale i druge prepreke koje su otežavale dizanje ustanka i organizovanje partizanskog rata. Razgranate komunikacije i brojni neprijateljski garnizoni po celoj Istri, čvrst fašistički državni aparat, koji se dugo izgrađivao, složena politička problematika, u prvom redu zatrovani nacionalni odnosi između Hrvata, Slovenaca i Talijana, izazvani dugogodišnjim raspirivanjem šovinističkih strasti, nepostojanje organizacija KP Jugoslavije i činjenica da je fašizam u znatnom stepenu uspeo da razbije organizacije KP Italije koje su ranije u Istri i na Rijeci delovale — sve je to predstavljalo dodatne i vrlo ozbiljne teškoće.

Pa ipak, ni takve, krajnje nepovoljne, prilike nisu mogle skrenuti narod Istre sa njegovog borbenog puta, niti su bile u stanju da umrtve njegove slavne revolucionarne tradicije.

Nacionalno ropstvo i permanentna kriza malog seljačkog poseada, potlačene i osiromašene mase na selu, sve teži životni uslovi hrvatskih i talijanskih radnika u Rijeci, Puli, Rovinju i drugim gradovima, opća bezizlaznost i besperspektivnost položaja u kojem su se najširi slojevi naroda nalazili — sve je to istovremeno predstavljalo i latentnu rezervu revolucije koja je u određenom momentu morala da dođe do izražaja. Taj je momenat nastupio kad je pod rukovodstvom Komunističke partije Jugoslavije otpočeo općenarodni ustanak i kada su se po uputstvima KP Hrvatske u Istru vratili drugovi komunisti koji su u njoj rođeni, da bi pomogli u savladavanju teškoća koje su stajale na putu razvoja širokog i izuzetno snažnog oslobodilačkog pokreta.

Od posebnog je značaja za Istru i Rijeku bila činjenica da je oslobodilačka borba odmah snažno zahvatila susedna područja Hrvatskog primorja i Gorskog kotara, i da su u Sušaku koji je predstavljao deo Rijeke, i u Kastavštini, koja je činila sastavni deo Istre — postojale već od ranije jake partijske organizacije. U takvim prilikama Rijeka, kao ekonomsko i geografsko-strateško središte kvarnersko-istarske i primorsko-goranske regije, nije mogla ostati izolovana. Još konkretnije, nije se mogla uspešno voditi borba za oslobođenje Sušaka koja ujedno ne bi značila i borbu za oslobo-

đenje Rijeke. Grad na Riječini, uprkos nametnutih podela u prošlosti, bio je i ostao jedan i jedinstven.

Sa vojno-političkog stanovišta bilo je takođe nemoguće zamisliti efikasno vođenje partizanskog rata koji bi se ograničio samo na teritorij Gorskog kotara i Hrvatskog primorja, a da istovremeno Istra i Rijeka ne budu uključene.

Treba imati na umu da su talijanski fašisti u periodu između dva svjetska rata činili krajnje napore da upravo Rijeku pretvore u odskočnu dasku za dalje agresivno nadiranje prema Jugoslaviji. Zato je Rijeka postala centar snažnih vojnih garnizona i policijskog aparata, koji je gušio svako ispoljavanje revolucionarne i nacionalne svesti.

Od 1941. godine na Rijeci je bio smešten Štab II talijanske armije, Vojni sud, centralna vojna obavještajna služba i terorističko-špijunska organizacija OVRA. Tu su se nalazili vojnazarobljenički logori i zatvori. Na Rijeci su talijanski fašisti kontrolisali jaku vojnu industriju, brodogradilište, rafineriju nafte i tvornicu torpeda za ratnu mornaricu.

Bilo je, dakle, neophodno tući okupatora ne samo na periferiji i u zaleđu već i u njegovom središtu. Oslobođilački rat nije se mogao zaustaviti na Riječini. Trebalo je prekoračiti granicu Rapala.

Partijska i vojna rukovodstva u Hrvatskom primorju i Gorskom kotaru pružala su od samog početka dragocenu i nesebičnu pomoć aktivistima i narodima Istre i Rijeke u organizovanju sve snažnijeg oslobodilačkog pokreta. Tako je došlo do toga da se narod Istre, Gorskog kotara i Hrvatskog primorja u NOB veoma često uzajamno pomagao, stvarajući u tim teškim danima stradanja i žrtava, neraskidive veze solidarnosti i međusobne povezanosti.

Tu saradnju i povezanost usloвила je i pojačala okupacija dela Gorskog kotara i Hrvatskog primorja koju je fašistička talijanska država izvršila 18. maja 1941. godine. Proširujući svoju vlast i na područja Hrv. primorja i Gorskog kotara Musolinijeva Italija je sama poništila i pomerila staru rapalsku granicu. Upravo u takvoj situaciji teritorij Istre, Gorskog kotara i Hrv. primorja, zajedno sa Rijekom kao snažnim ekonomsko-političkim središtem, postao je i ostao do kraja oslobodilačkog rata jedinstveno ustaničko područje, preko kojeg su oslobodilačka borba naroda Istre logično, efikasno i svestrano povezala sa NOB svih naroda Jugoslavije.

U toku 1941. i 1942. godine oslobodilački pokret uhvatio je u Istri i na Rijeci duboke korene. Niču prve organizacije i aktivni Komunističke partije Hrvatske, koji se postepeno jačaju i povezuju na gotovo celoj teritoriji Istre. Uspostavljaju se i kontakti sa organizacijama i članovima Komunističke partije Italije radi koordiniranja i vođenja zajedničkih akcija u borbi protiv fašizma. Počinju se stvarati prvi NOO-i i organizacije žena i omladine. 1942. godine formirana je pod Učkom prva partizanska četa Vladimira Gortana na čelu sa proslavljenim komandantom Antunom Rasporom Špancem. Ta je prva vojna jedinica pored uspešnih akcija protiv neprijatelja odigrala i značajnu političku ulogu. Decembra iste godine talijanske fašističke formacije u jačini od 15.000 vojnika poduzele su ofanzivu na

sektor Krasa sa ciljem da unište istarske partizane. Međutim, kaznena ekspedicija završila je neuspjehom.

Nedaleko od ustaničkog sela Brgudca, ispod Učke i Planika već 1942. godine organizovana je i vojna baza sa oznakom 01, prometna i živa raskrsnica partizanskih puteva i izuzetno značajan vojnopolički punk oslobodilačkog pokreta naroda Istre. Prema toj bazi još pre kapitulacije Italije kretale su iz čitave Istre, iz Pazinštine i Poreča, Rovinja i Buzeta, Labinštine i Pule sve brojnije kolone novih boraca.

U geografskom i strategijskom pogledu Istra je bila nepogodna za operativne akcije širih razmera. Brojni fašistički garnizoni i veoma gusta mreža puteva omogućila je, naročito u početku oslobodilačkog rata, formiranje većih partizanskih jedinica. Stoga, u saglasnosti sa CK KPH i uz pomoć OK KPH za Hrvatsko primorje — osnovna orijentacija partijskih radnika i rukovodstva Istre, pre kapitulacije Italije, sastojala se u stvaranju što povoljnijih političkih uslova za masovnu mobilizaciju Istrana i njihovo organizovano upućivanje u jedinice NOV na teritoriju Hrvatskog primorja, Gorskog kotara, Like i Korduna. U tim jedinicama, u prvom redu u 13. primorsko-goranskoj diviziji, diviziji bratstva i jedinstva, istarski partizani našli su svoja borbena mesta, da bi već od samog početka oslobodilačkog rata aktivno, hrabro i sa znatnim žrtvama učestvovali u rađanju i stvaranju nove Jugoslavije.

Do kapitulacije Italije bilo je preko 1.500 istarskih boraca uključeno u jedinice NOV Jugoslavije. Među njima je bilo i talijanskih antifašista. Mnogi od tih boraca nisu se nikad vratili u svoj rodni kraj. Ginuli su po raznim krajevima Jugoslavije da bi Istra mogla dočekati oslobođenje.⁷

Novoformirano partijsko rukovodstvo Istre⁸ zauzelo je sasvim određen kurs organizovanja i pripreme narodnog ustanka i sagledalo potrebu i značaj borbenog jedinstva Hrvata i Talijana Istre koje je u daljem toku oslobodilačkog rata potvrdilo svoju punu opravdanost i snagu. Doneta je odluka da se pokrenu i listovi na hrvatskom i talijanskom jeziku, tako da su pre kapitulacije Italije već izašli prvi brojevi „Glasa Istre“, kao i razni proglašeni i leci na talijanskom jeziku.

Sve ove, kao i mnoge druge činjenice, govore o tome da su se u Istri već od 1941. godine pored brojnih fašističkih garnizona i fašističke vlasti u gradovima počeli da organizuju i centri oslobodilačkog pokreta, vojnopozadinske stanice i prva partizanska četa, partijske organizacije i rukovodstva, narodnooslobodilački odbori i organizacije žena i omladine. Masovno se prikuplja hrana, odeća,

⁷ I u samoj Istri i na Rijeci već u tom periodu ginuli su osuđeni na smrt od fašističkog tribunala istaknuti rukovodioci (Moša Albahari, Miroslav Grakalić, August Vivoda Arsen i dr.), a stotine aktivista dopalo je u zatvor, gde su mučeni i zlostavljani (Mario Spiler, Mijo Pikunić, Ljubo Mrakovčić, Marjan Barišić, Lojzo Perić, Viktor Marečić i dr.).

⁸ 10. marta 1943. godine u selu Karojba, po odluci CK KPH i uz prisustvo delegata OK za Hrvatsko primorje Lovre Milenića, formirano je i prvo partijsko rukovodstvo za Istru. U njegov sastav su ušli Josip Matas, Vlado Jurišić, Božo Kalčić, Ante i Ljubo Drndić.

lekovi i oružje. Uspostavljena je stalna kurirska i poštanska služba, kao i redovno rasparčavanje štampe. Partizanskom mrežom puteva kretale su kolone istarskih partizana. Tako je narod Istre stvarao „državu u državi” i, rukovođen komunistima, organizovano išao u susret svom plebiscitarnom i nabujalom ustanku.

Na vest o kapitulaciji Italije, 9. septembra 1943. godine, buknuo je sveopći narodni ustanak.

Prvi talijanski garnizon u Istri koji je već tog dana rano ujutro pao u partizanske ruke nalazio se na Krasu, u selu Lanišće. Istog dana naveče usledilo je zauzimanje i Lupoglava, značajne saobraćajne raskrsnice Istre. Tu su partizanske snage zaposele i prvi vlak. Osvojenim oružjem bila su već naoružana dva bataljona naših boraca.

Ustanak se brzo i istovremeno širio na sve strane. Razoružani su garnizoni Roč i Buzet. Talijanske vojne posade u Trsteniku, Slumu i na Učki takođe su već bile razoružane.

Neposredno posle Pazina naoružane ustaničke snage krenule su za Zminj, gde razoružavaju 200 karabinijera i vojnika.

U partizanske ruke pale su vojne posade u Labinštini, Sv. Nedelji, Vinešu, Podlabinu, Rapcu, Raši, Labinu, Porešnu itd. a već 10. septembra formiran je već i prvi bataljon.

Liburnijski deo Istre takođe je oslobođen, a u Opatiji osnovana vojna partizanska komanda. Jedinice 13. primorsko-goranske divizije izvršile su brz i uspešan desant na Cres i Lošinj, razoružale talijanske garnizone i razbile četnike.

Potrebno je posebno istaći da je talijansko stanovništvo, koje je prvenstveno živelo u gradovima i bilo u znatnom delu antifašistički nastrojeno, aktivno učestvovalo u sveopćem narodnom ustanku.

Stanovništvo Rovinja, u prvom redu radništvo, stupilo je u odlučnu akciju. Kasarne i posade talijanske vojske su razoružane i grad zauzet. Narodnooslobodilački odbor Rovinja, formiran već 1942. godine, preuzeo je vlast. Na Rovinjštini je formiran i partizanski bataljon, u čijem se sastavu nalazio veliki broj antifašista talijanske narodnosti.

U Puli 9. septembra 1943. godine ujutro pod rukovodstvom Gradskog NOO organizovane su masovne demonstracije, u kojima su učestvovala hiljade građana, naročito radnika Pulskog arsenala — tražeći od talijanske vojne komande da preda kasarne i oružje narodu. Međutim, fašistička italijanska komanda naređuje da se na demonstrante otvori vatra.⁹ Iz Pule i Rijeke, gde su komandanti talijanske vojske predali garnizone Nemcima, mnogi hrvatski i talijanski antifašisti izašli su iz grada da bi se uvrstili u jedinice NOV. Riječani su stvorili svoj bataljon sa središtem u Klani, u kojem su jednako učestvovali Hrvati i Talijani.

Tako je čitava Istra, osim Pule i Rijeke, bila oslobođena.

⁹ Šesnaest demonstiranata je ranjeno, a trojica su poginula. Trg na kojem su se odvijale demonstracije i pala krv pulskih antifašista nosi danas ime Trg bratstva i jedinstva.

Prvo partijsko rukovodstvo za Istru odigralo je značajnu ulogu u sveopćem narodnom ustanku. Ono je bilo na čelu ustanka i u kontaktu sa OK KPH za Hrvatsko primorje koordiniralo i usmeravalo razvoj narodnooslobodilačke borbe. Prvoborci Istre, komande vojnih baza i prve istarske čete, odbornici 220 NOO-a koji su već pre ustanka delovali na teritoriji Istre i 18.000 aktivista, komunista, skojevaca, članova organizacija žena i omladine, raspoređenih po čitavoj Istri, predstavljalo je udarnu i pokretačku snagu svenarodnog ustanka, bez koje ne bi bilo moguće ostvariti one rezultate koji su postignuti.

Svakako da je sa vojničkog stanovišta od posebnog značaja bila činjenica da je u septembarskom ustanku 1943. godine u Istri razoružano 15.000 neprijateljskih vojnika i da su zaplenjene velike količine oružja, municije i drugog ratnog materijala.

Međutim, za dalji svestrani razvoj pokreta u Istri daleko širi i dugoročniji značaj sadržavalo je masovno dobrovoljno pristupanje Istrana borbi, koji su pohrlili u čete, bataljone, odrede i brigade. Prvo partijsko rukovodstvo i NOO za Istru u takvoj situaciji radi što efikasnijeg koordiniranja vojnih operacija imenovali su, u dogovoru sa političkim rukovodstvom Slovenačkog primorja, sa kojim su stalne veze bile uspostavljene već pre kapitulacije Italije — zajednički Štab istarsko-slovenačkih odreda. Zajednička primorsko-istarska komanda preduzela je niz značajnih akcija u pravcu oformljavanja vojnih jedinica i uspostavljanju vojnih komandi u središtima tadašnjih komuna. Međutim, zbog sve šireg razgaranja narodnog ustanka, vojnopolitičko rukovodstvo narodnooslobodilačkog pokreta u Istri obratilo se Glavnom štabu NOV Hrvatske i zatražilo širu podršku i pomoć u vojnokomandnom kadru. Glavni Štab NOV Hrvatske spremno se odazvao tom zahtevu. Uputio je u Istru grupu vojnih rukovodilaca, prvenstveno iz 13. primorsko-goranske divizije, koji su u dvogodišnjim borbama sa fašističkim vojnim snagama već bili stekli dragocena iskustva. Imenovan je i Operativni štab NOV Hrvatske za Istru, koji preuzima dalje zadatke organizacionog učvršćenja i jačanja narodne vojske.

Od postojećih četa, bataljona i odreda i od oko 15.000 novih boraca Operativni štab formira 1, 2. i 3. istarsku brigadu.

Tako je narod Istre dobio vlastitu oslobodilačku vojsku, koja već u procesu svog stvaranja stupa u odlučne borbe sa talijanskim fašističkim formacijama i nemačkim vojnim kolonama koje iz Trsta, Rijeke i Pule nastoje da po svaku cenu prodru na oslobođeni teritorij Istre.¹⁰

¹⁰ Snažna nemačka motorizovana kolona, koja se iz Trsta probijala prema Puli, sukobila se 11. IX 1943. na raskrsnici Tičan sa partizanskim jedinicama. Istog dana ujutro iz Pule prema Trstu kretao je konvoj od preko stotine kamiona punih talijanskih vojnika. Ustaničke snage razoružale su celu kolonu i zaplenile velike količine oružja i vojne opreme. Jedna grupa talijanskih vojnika prišla je partizanima, a drugima, nekoliko stotina njih, omogućeno je da krenu za Rovinj, odakle su morskim putem prebačeni za Italiju.

Tek što je raskrsnica bila raščišćena, iznenada se pojavila pomenuta nemačka motorizovana kolona. U krvavom okršaju, koji je trajao dva sata,

Prva brigada „Vladimira Gortana” vodi žestoke borbe kod Vodnjana i uspešno odbija sve češće provale Nemaca iz Pule. 2. brigada poduzima snažnu ofanzivu na severozapadni deo Istre, oslobađa Umag, Izolu, Kopar i prodire do samog Trsta ugrožavajući nemačke snage zapadnog fronta. U koparskom zatvoru oslobađa preko 200 političkih zatvorenika, od kojih mnogi odmah stupaju u redove brigade. Jedinice 3. brigade, koja je formirana na Učki, vodile su borbe i držale položaje nad Rijekom, Opatijom i na Krasu.

Partizanske snage dočekale su 12. septembra nemačku motorizovanu kolonu koja je krenula iz Pule prema Labinu da bi zauzela rudarski bazen. Na cesti koja iz Raše vodi za Labin raški rudari odbili su napad i prisilili neprijatelja na povlačenje. U tom okršaju palo je 48 labinskih rudara.

Riječki bataljon uspešno je napao električnu centralu i kasarnu u Matuljima. U sukobu sa nemačkom kolonom koja se iz Rijeke probijala na oslobođeni teritorij izbačeno je iz stroja 70 naciista. I tu su se Hrvati i Talijani Rijeke zajednički borili i ginuli za slobodu Istre.

Nemci se nisu ograničavali samo na to da iz Pule, Trsta i Rijeke svojim motorizovanim snagama prodru u Istru, već su i „štukama” izvršili zračne napade na Pazin, Žminj, Buzet i Roč.

Širi vojnostrategijski značaj kvarnersko-istarskog područja upućivao je nemačku vojnu komandu na to da taj teritorij po svaku cenu mora povratiti. Međutim, čitav mesec dana istarske su jedinice uspešno, hrabro i uz znatne žrtve odbijale permanentne napade nemačkih motorizovanih kolona, kao i vojnih fašističkih garnizona koji su se u Puli, Rijeci i Istri posle kapitulacije Italije pridružili Nemcima.

Taj veliki vojni uspeh sadržavao je poseban političko-društveni značaj. Jednomesečni period slobode omogućio je političku stabilizaciju NOP-a Istre, koja dostiže svoju kulminaciju 25. septembra 1943. godine. Tog dana je u srcu Istre, u oslobođenom Pazinu, održano izuzetno značajno zasedanje Prvog istarskog sabora. To je bio prvi pravno-politički akt i značajan dokumenat oružane revolucije, kojim je narod Istre „svojom vlastitom snagom, ne čekajući da mu drugi donesu slobodu”, izvojevao pravo na samoopredeljenje i donošenje odluke o svojoj sudbini i budućnosti.

U revolucionarnom vrenju sasvim određene i jasne političke orijentacije NOO za Istru donosi već 13. septembra 1943. godine istorijsku odluku o priključenju Istre Hrvatskoj i Jugoslaviji. 25. septembra 1943. godine Istarski sabor u Pazinu, kojem prisustvuju istinski predstavnici naroda, Hrvati i Talijani, tu odluku potvrđuje i posebnim proglasom obaveštava narod Istre da je 25-godišnjem robovanju došao kraj, da se svi talijanski fašistički zakoni stavljaju

poginula su 84 ustanika. Nemački gubici bili su veliki. U Pulsku civilnu bolnicu te večeri dovezeno je preko 150 mrtvih i ranjenih vojnika. Blizu Limskog kanala Nemce su dočekali rovinjski partizani. Sesnaest istarskih omladinaca je poginulo. Izmešala se krv italijanskih i hrvatskih antifašista da bi dala nove, snažne impulse oslobodilačkoj borbi i ubedljivo simbolizovala snagu i trajnost borbenog jedinstva.

van snage i da je formiran Pokrajinski NOO, „kao jedino pravo političko predstavništvo istarskog naroda sa ciljem da čitav narod Istre vodi u borbi do potpunog oslobođenja”. To su bili i prvi akti suvereniteta, koji su, što se tiče naroda Istre, označili da je prekinuta aneksija koju je Italija izvršila posle Rapalskog ugovora i da je izvršena revolucionarna smena sistema vlasti. Istog dana prvi slobodni istarski parlament izabrao je osam predstavnika naroda Istre da ga zastupaju u ZAVNOHU.

Odluka o priključenju, prihvaćena i potvrđena od ZAVNOH-a, poprimila je na II zasedanju AVNOJ-a u Jajcu, 30. novembra 1943. godine, karakter jugoslovenskog zakona. Time je borba za celovito i konačno ostvarenje odluke Pazinskog sabora i njeno međunarodno priznanje postala obaveza revolucionarnog pokreta svih naroda Jugoslavije i nove jugoslovenske države koja se u borbi stvarala.

Istarski Sabor doneo je zaključke da talijanska narodnost u Istri uživa u novoj Jugoslaviji sva svoja prava (slobodu jezika, štampe, slobodu kulturnog razvoja itd.) što je sa političkog stanovišta bilo od posebnog značaja. Time je na teritoriji Istre internacionalistička politika KPJ u tom istorijskom momentu došla do punog praktičnog izražaja.

Velika je tekovina septembarskog ustanka 1943. godine što je ubrzao mobilizaciju talijanskih antifašista, koja je otpočela još 1941. godine. Tako je došlo i do toga da su u oslobodilačkom ratu protiv nacifašizma talijanski komunisti svesno i dobrovoljno u sve većem broju ulazili u redove KPJ. Isto onako kao što su hrvatski komunisti Istre u periodu između dva svetska rata nalazili borbeno mesto u redovima KP Italije.

Upravo zato što je NOB naroda Jugoslavije i naroda Istre, kao njenog sastavnog dela, bila ne samo borba za nacionalno oslobođenje već i borba za radikalni društveni preobražaj, a istovremeno predstavljala deo širokog fronta antifašističkih snaga sveta — ona je i bila u stanju da, usmeravana pravilnom politikom naše Komunističke partije, pokrene u oslobodilački rat i talijanske antififašiste Istre, kao i čitave Julijske krajine.

U zajedničkoj borbi sa ostalim narodima Jugoslavije i vlastitim žrtvama pripadnici talijanske narodnosti sticali su iskustva i potvrde da će u socijalističkoj Jugoslaviji ostvariti nacionalna i socijalna prava i da će aktivnim učešćem u izgradnji socijalističkog društva i sami doprineti tome da se mir i sloboda učvrste na toj vekovima nemirnoj istarskoj raskrsnici.

*

Raspoloživim vojnim potencijalom u Trstu, Rijeci i Puli nemačka komanda očito nije bila u stanju da skrši otpor istarskih i slovensko-primorskih brigada i odreda. Stoga sa fronta u Italiji prebacuje snažne motorizovane i pešadijske divizije, koncentriše ih i poduzima na Istru i Slov. primorje ofanzivu veoma širokih razmera.

Iz dokumenata nemačke komande armija za krvavi obračun sa ustaničkim snagama Istre i Slovenačkog primorja bile su određene sledeće formacije Vermahta: 44. pešadijska divizija, 71. pešadijska

divizija, 162. pešadijska divizija i drugi oklopni korpus. Ova vojna grupacija bila je pojačana avijacijom, pomorskim snagama i znatnim pomoćnim jedinicama.

Nasuprot toj izvanredno jakoj nacističkoj koncentraciji vojnih snaga našle su se 1, 2. i 3. istarska brigada i jedinice u Slovenačkom primorju. Početkom oktobra 1943. godine otpočeo je najkrvaviji obračun oslobodilačkog rata naroda Istre. U teškim, herojskim borbama Nemcima su naneti veliki gubici. Ali u krajnje neravnopravnoj borbi naše jedinice nisu mogle zaustaviti žestoke i neprekidne napade tenkovskih i drugih nemačkih jedinica podržavanih snažnom avijacijom. Na našoj strani bio je visoki moral, neizmerna žudnja za slobodom i spremnost na najveće žrtve. Ali naši borci bili su naoružani samo puškama, pištoljima, bombama i mitraljezima. Na gumancu, iznad Klane i Rijeke neprijatelj je razbio naše formacije i presekao puteve povlačenja. U sedmodnevnim teškim i dramatičnim borbama novoformirane i još nedovoljno iskusne istarske jedinice pretrpele su veoma ozbiljne gubitke. Istra je izgubila preko 2.500 boraca, hiljade građana je ubijeno na najzverskiji način, a mnogi odvedeni u nacističke logore. Novi okupator palio je i žario na sve strane.

Narod Istre izgubio je tada jednu bitku, ali je dobio oslobodilački rat.

Uprkos privremenog neuspeha i poraza, 9. septembar 1943. godine ostaje za narod Istre jedan od najsvetlijih dana njegove istorije. U njemu je on našao sebe, prezreo je smrt da bi sagledao svoj život u slobodi.

Rezultate ustanka u kojem je narod Istre, iako za kratko vreme, ostvario ono za čim je stolecima težio nije mogla da uništi nikakva ofanziva. Žrtve su bile prevelike da bi se moglo stati na pola puta. Stoga je ustanak i dalje živeo u svakom istarskom gradu i selu — u istarskim domovima.

Zato je i mogla da se već na prvu godišnjicu ustanka formira 43. divizija, ponos naroda Istre i Rijeke. U njenom sastavu nalazio se i talijanski bataljon „Pino Budičin”, kroz koji je prošlo preko 1.000 boraca Istrana talijanske narodnosti. Partija je omasovljena a omladinske organizacije obuhvataju preko 30.000 omladinaca. U redovima AFŽ-a ima već 25.000 žena. Svuda deluje čvrsta i nezamenjiva narodna vlast, koja se oslanja na 550 NOO-a. Organizuje se prosvetni i kulturni život, deluju umetničke družine, otvaraju škole i tečajevi, štampaju se listovi, časopisi, brošure, knjige. Na godišnjicu svog ustanka hrvatske i talijanske antifašističke organizacije u Istri formiraju Oblasni odbor Jedinstvene narodnooslobodilačke fronte, kao vrhunsko političko rukovodstvo.

Kad govorimo o specifičnostima NOB-e Istre, potrebno je istaći činjenicu da je upravo u periodu 1944—1945. godine, kada se iskreno radovao definitivnom oslobodenju mnogih krajeva Jugoslavije, narod Istre morao je voditi najkrvavije bitke svog oslobodilačkog rata.

Nacistička vojna komanda poduzima tada izuzetno snažne ofanzive protiv oružanih snaga Narodnooslobodilačke vojske koje su

svojim operacijama pretvarale strateški važan teritorij Istre i Slov. primorja u nesigurno i ranjivo područje. Nemci su se besomučno okomili i na stanovništvo Istre, tu vernu, sigurnu i nesaalomljivu pozadinu oslobodilačkog rata. Poduzimaju kaznene ekspedicije i pripremaju politiku „opustošene zemlje”. Poubijali su stanovništvo mučeničkih sela Lipe i Kresina i spalili mnoga naselja. Vešali su i streljali rodoljube i masovno odvodili u logore. Gine tada i preko 200 odbornika.

A 1945. godine u maju kad su svi narodi Jugoslavije slavili konačno i potpuno oslobođenje, Istri je nametnuta još jedna teška i složena borba. Borba za međunarodno priznanje onih odluka koje je narod Istre na Septembarskom sastanku 1943. godine i u četvrogodišnjoj oslobodilačkoj borbi već bio izvojevao. I tu bitku, uz punu, aktivnu i svestranu pomoć i podršku svih naroda Jugoslavije i Titove Armije, narod Istre je dobio i pobedonosno završio, ispoljavajući pri tome dostojanstvo i neiscrpnu izdržljivost.

Potrebno je istaći da je NOB Istre bila i ostala sastavni, nerazdvojni deo borbe naroda Jugoslavije, da je s njome zajednički otpočela, zajednički se razvijala i zajednički pobedonosno završila — ispoljavajući u tom zajedničkom i sve svoje specifičnosti.

Bez odlučne i svestrane pomoći svih naroda Jugoslavije i čitave naše zajednice, bez Titove odlučnosti i doslednosti, jasno izražene u geslu: Tuđe nećemo — svoje ne damo, ne bi se mogao zamisliti uspešan završetak oslobodilačkog rata naroda Istre i Slov. primorja, kao što bez opće mobilizacije vlastitih snaga i svenarodnog ustanka stanovništva tih područja ne bi bilo moguće slaviti srebrni jubilej priključenja i prve slobode.

Upravo u toj međusobno čvrstoj i neraskidivoj povezanosti ostvarena je jedna od značajnih tekovina NOB naroda Jugoslavije i naše socijalističke revolucije.

*

Potrebno je takođe istaći da ispravljanje naše etnografske granice na zapadu nije samo otklonilo nepravdu nanесenu narodima Jugoslavije već je istovremeno otvorilo široke perspektive za uspešnu i svestranu dobrosusedsku saradnju sa Italijom. Otklanjanjem bitnih uzroka ozbiljnim nespornostima prošlosti omogućeno je da jugoslovensko-italijanska granica postane jedna od najotvorenijih granica Evrope i da postanemo svedoci masovnih poseta s jedne na drugu obalu Jadrana.

U interesu takve saradnje i daljeg razvoja međusobnog razumevanja i prijateljstva između naših naroda i naroda Italije potrebno je odlučnije onemogućavati one iredentističke tendencije koje su iz arsenala fašističke prošlosti nastojale da izvlače zarđalo i potučeno oružje.

Potrebno je imati na umu i činjenicu da su u temelje takve uspešne saradnje i razvoja odnosa između Jugoslavije i Italije uzimali svoje živote mnogi sinovi naših naroda. I naša zemlja i naši ljudi visoko cene doprinos 40.000 talijanskih boraca koji su se posle kapitulacije fašističke Italije pridružili jedinicama NOV Jugoslavije

u zajedničkoj borbi protiv nacifašista. Od njih je preko 20.000 poginulo za stvar zajedničke slobode.

Istovremeno u raznim krajevima Italije mnogi jugoslovenski zatočenci i antifašisti, a među njima i hiljade Istrana, uključili su se posle kapitulacije fašističke Italije u redove talijanskog pokreta otpora, da bi se kasnije, svrstani u snažne prekomorske brigade, prebacili na naš teritorij i uključili u sastav NOV Jugoslavije.

Tako je borbeno jedinstvo Hrvata, Slovenaca i Talijana u Istri poprimilo još šire razmere, savladalo granice — a i mnoge predrasude.

*

Jugoslavija danas predstavlja zajednicu otvorenu svetu. Budućnost će sigurno još snažnije istaći revolucionarni značaj akta koji je objavio da je na našim granicama upaljeno zeleno svetlo i omogućen slobodan ulazak u Jugoslaviju ljudima svih zemalja sveta bez obzira na to kakvi društveno-politički sistemi u tim zemljama postoje. To je, svakako, dalji ubedljiv dokaz naše doslednosti u praktičnoj primeni miroljubive koegzistencije.

Upravo preko teritorija Istre, koja je oduvek smatrana značajnom geografskom i strateškom raskrslom, možemo danas, na specifičan i efikasan način, da gradimo još čvršće spona i mostove prema susednoj Italiji, Mediteranu i Evropi, doprinoseći time progresu, stabilnosti i jedinstvu Starog kontinenta.

Savetnik SIV-a
Ljubo DRNDIĆ